

فاطمه حیدری

نگاهی به تیپولوژی موزه‌ها

از ارگ سلطنتی تا

موزه‌های مدرن

مقدمه:

۸۰

فاطمه حیدری، کارشناس موزه‌ها در این شماره در مقاله‌ای به بحث درباره "تیپولوژی موزه‌ها" می‌پردازد. در این شماره، بخشی از مقاله که به بحث درباره فرم شکل‌گیری و تاریخچه موزه اشاره دارد، چاپ می‌شود. در شماره‌های آینده تلاش می‌شود تا بقیه بحث پیگیری شود.

هزاران موزه در سراسر جهان آثار و اشیائی را نگهداری و تعبیر و تفسیر می‌کنند. جملگی این آثار نشان دهنده محیط زیست طبیعی انسان و میراث فرهنگی اوست. به سبب اختلاف در اهداف و فعالیت‌های موزه‌ها طبقه‌بندی شفاف آن‌ها دشوار است. به هر حال، هر گونه کوشش در طبقه‌بندی آن‌ها سبب درک کامل‌تری از اهداف و برنامه‌های موزه می‌شود. در اواخر قرن هجدهم، تحت تأثیر فلسفه فرانسوی و عصر روشنگری، و در اوایل قرن نوزدهم، به انگیزه پژوهشگران بود که طبقه‌بندی موزه‌ها براساس نامگذاری رشته‌های مربوط به مجموعه‌هایشان بوجود آمد. نخستین گونه‌بندی -که در ممالک بسیاری هنوز هم به کار گرفته می‌شود و در اسامی کمیته‌های تخصصی "ایکوم" نیز به چشم می‌خورد- تمایزی است که بین موزه‌های هنرهای ظریفه، هنرهای کاربردی، باستان‌شناسی، تاریخ، مردم شناسی، علوم طبیعی، دانش و تکنولوژی، موزه‌های منطقه‌ای و محلی و موزه‌های تخصصی می‌توان قائل شد. با این حال سیر تحول موزه‌ها پس از جنگ جهانی دوم به تدریج مرزهای بین رشته‌ها و مجموعه‌ها را از میان برداشته است.

به‌طور کلی تیپولوژی موزه‌ها با نگرش جدید در سه گروه تقسیم‌بندی می‌شوند:

فرم شکل‌گیری موزه، موزه‌های مسقف

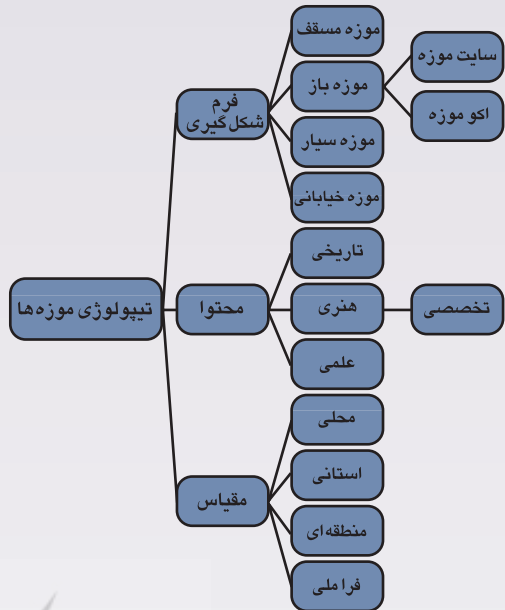
شورای جهانی موزه‌ها (ایکوم) موزه را مؤسسه‌ای دائمی دانسته که اهداف مادی ندارد و در آن به روی همگان گشوده است و برای خدمت به جامعه و پیشرفت آن فعالیت می‌کند. هدف موزه‌ها گردآوری، نگهداری، تحقیق، انتقال و نمایش شواهد برجای مانده از انسان و محیط زیست او به‌منظور

بررسی، آموزش و بهره‌وری معنوی است. تعریفی دیگر، موزه را بنیادی دانسته که سه وظیفه اصلی جمع‌آوری، نگهداشت و نمایش اشیاء را برعهده دارد. این اشیاء ممکن است نمونه‌هایی از طبیعت و مربوط به زمین‌شناسی، ستاره‌شناسی یا زیست‌شناسی باشد، یا آن‌که آفرینش‌های هنری و علمی انسان را در طول تاریخ به نمایش بگذارد.

بررسی و شناخت شکل و محتوای تغییرات و عوامل مؤثر در طول زمان، تنها از طریق آثار باقی مانده از این تغییرات میسر است. این آثار جلوه‌های گوناگون دارند: گاهی ذهنی و گاهی عینی‌اند و اگر به گذشته و حال انسان مربوط باشند، میراث فرهنگی نامیده می‌شوند.

میراث فرهنگی، زنده‌ترین شاهد و شاخص تغییرات است. روزگاری تغییرات چنان کند، صورت می‌گرفت که حافظه انسان مجال ثبت آن را داشت. فرایند تغییرات از چشم انسان پوشیده نمی‌ماند. انسان فرصت می‌یافت که تغییرات را سمت و سویی دلخواه دهد و ارزش‌ها و سنت‌های خود را الگویی هماهنگ و پیوسته تداوم دهد و غنا بخشد. با ورود به عصر تغییرات سریع و فروریختن نظام‌های ارزشی و سنتی کهن، و تغییر ناگهانی شیوه تولید و مبانی تحصیل انرژی، ثبت فرایند تغییرات را - از طریق آثار آن‌ها برای فراهم آوردن، امکان مهار کردن و هدایت آن‌ها در حال و آینده - ضرورت بخشید. اکنون دیگر انسان نمی‌تواند به حافظه خود اکتفا کند. او به مخزن‌های حافظه ثبت چگونگی تغییرات در خارج از وجود خویش، نیازمند است. هر چه بر سرعت افزوده شود، وجود

گرفتن یا در نیايشگاهی به تفکر نشستن چنین اثری را در انسان می‌گذارد. از این روست که موزه‌ها می‌توانند، در فضای زندگی امروز مردم پراکنده باشند.

پیشینه مجموعه فرهنگی

یکی از بارزترین گرایش‌های سال‌های آخر قرن بیستم، ایجاد مجموعه‌های عظیم فرهنگی و شهری است، که موزه‌ها و فضاهای نمایشگاهی جزء اصلی آن‌ها را تشکیل می‌دهند. آن‌ها بخشی از کلیتی گسترده‌ترند که شامل کتابخانه‌ها، مراکز سمعی و بصری، سالن‌های اجتماعات، تئاترها، مراکز اداری، مراکز تحقیقاتی، مجتمع‌های آموزشی (مثل مدارس هنری)، رستوران‌ها، مغازه‌ها و سایر عملکردهای تجاری است. از آنجایی که این مجموعه‌ها در دسته‌بندی یکی از زیر گروه‌های موزه‌ها به حساب می‌آیند و خود پدیده‌ای جدید در قرن حاضر هستند، در زیر به بررسی پیشینه موزه‌ها می‌پردازیم:

پیشینه پیدایش موزه‌ها

واژه موزه در زبان تلفظ Muse یونانی، و نام یکایک الهه‌های نه‌گانه هنر، شعر و موسیقی در یونان باستان است. بت‌کده آنان را، که محفلی برای بحث و تبادل افکار میان دانشمندان و جایی برای نگهداری و نمایش گورها و اشیاء ارزشمند بود، به زبان یونان Moueseion می‌نامیدند. واژه Muse در زبان‌های انگلیسی و ایتالیایی و غیره به معنای چشم دوختن، تفکر کردن، تأمل و درنگ به کار رفته است که، Museon، Museum، Museo، Musei، Museet، Museum، Musei و مانند آن در زبان‌های اروپایی مفهوم همین کلمه را بیان می‌دارد. واژه موزه در زبان فارسی به‌عهد سلطنت "ناصرالدین شاه" رایج و در آثار مکتوب "محمدحسن اعتمادالسلطنه" برای نخستین بار مشاهده شده است. بت‌خانه خدایان هنر، شعر و موسیقی که در بالا از آن یاد شد و بر فراز تپه‌ای در آتن قرار داشت، نخستین موزه‌ای است که در تاریخ موزه‌ها نام برده می‌شود. از موزه‌های آغازین می‌توان به موزه "اسکندریه مصر" که پیرامون ۲۸۰ ق.م. بطلمیوس اول بنا نهاد، اشاره کرد. این موزه در حدود هفت قرن پایدار ماند، در کنار تندیس گروهی از دانشمندان، دستگاه‌های نجومی و جراحی و نمونه‌هایی از فرآورده‌های طبیعی (از قبیل عاج فیل، چرم و پوست جانوران نادر) را به نمایش گذارده بوده تا مردم به تأمل و آموزش واداشته شوند. در "رم قدیم" شاهکارهای هنری و آثار با ارزش در کاخ‌ها، معابد و بناهای دولتی نگهداری می‌شد، و اغلب برای استفاده و لذت شخصی جمع‌آوری می‌شدند.

در قرون وسطی، کلیساها اشیای کمیاب هنری را در جهت پر کردن گنجینه‌های خود، جمع‌آوری کردند. پادشاهان، ثروتمندان و اشراف به فراخور توان خویش مجموعه‌های خصوصی گردآوردند که بیشتر آن‌ها پایه و اساس موزه‌های آینده شد.

مخازن حافظه بیشتر و متنوع‌تری ضرورت می‌یابد. تطبیق آگاهی‌های ثبت شده با آخرین دستاوردهای روز، به نیروی تحرک انسان می‌افزاید و برنامه‌ریزی او را برای مهار کردن و هدایت تغییرات فراهم می‌آورد.

موزه از نخستین ابزارهایی است که انسان برای ثبت تغییرات فرهنگی ابداع کرد. این ابزار مهم، با نیرویی کاستی ناپذیر در این زمینه مؤثر بوده و هست.

موزه به گونه‌ای که امروز تعریف می‌شود در زمینه، گنجاندن اطلاعات در آن برای ردیابی هرچه بهتر تغییرات مرزی نمی‌شناسد روزگاری موزه‌ها مخزن آثاری گنگ یا مرده بوده که با انسان حرفی نمی‌زند. انسان معاصر، به‌ویژه انسان جوامعی چون ما، می‌خواهد بداند و بسنجد. موزه جایی است که انسان، گذشته و حال خود را در آن به تفکر بنشیند. موزه گذشته انسان را به زبان و شکلی امروزی مطرح می‌کند. در موزه انسان گمشده خود را باز می‌یابد و حافظه در هم ریخته خود را بازسازی می‌کند و توان می‌بخشد. بدیهی است که نهادی از این دست، نهادی پژوهشی است که زبان بسته گذشته را باز می‌کند و به تحلیل می‌کشد. انسان مایل است که آموخته‌هایش را در جایی تجربه کند، به کمال برساند و جان بخشد. موزه‌ها چنین فضایی می‌توانند باشند. در این راستاست که موزه‌ها نقش آموزش عمومی عمده‌ای را در جوامع بشری، ایفا می‌کنند.

هر موزه، با بیان خاص خود حقیقتی را ارائه می‌کند و جلوه‌ای از شعور، استعداد، درک و بینش و قدرت خلاقه انسان را عرضه می‌کند.

موزه، مکان فرصت‌های استثنایی تغییر محیط و تغییر نگاه به‌زندگی است. گاهی در فضایی تاریخی و متفاوت، در باغی تاریخی و خیال انگیز و در محیطی طبیعی و الهام بخش قرار

جمع‌آوری و نمایش سازمان یافته آثار هنری یکی از نوآوری‌های فرهنگی رنسانس است. نمادهای معماری عظیم اولیه، جهت نمایش از پیش تدارک یافته هنرها، بناهای تکمیلی واتیکان است که "برامانته" (Beramante) در اوایل قرن شانزدهم طراحی کرد. در اواسط قرن شانزدهم، کلمه موزه متأثر از بناهای فرهنگی دوران "هلنی اسکندرریا" متداول شد. به احتمال زیاد نخستین نمونه موزه دوران رنسانس بنایی است در "کومو" (Como) مربوط به سال ۱۵۴۳ که کلمه Museum روی نمای آن حک شده بود. این موزه‌های اولیه، به لحاظ شکلی و فضایی از تیپولوژی بناهای موجود تقلید می‌شدند. موزه "اوفیزی" (uffuzi) که در سال ۱۵۰۶ "وازاری" (Vasari) در فلورانس بنا کرد، در اصل به‌عنوان یک ساختمان دولتی پیش‌بینی شده بود. ولی در سال ۱۵۸۱ برای جا دادن و نمایش آثار هنری عملکرد آن تغییر یافت. این بنا دارای طیف وسیعی از فضاهاست، که الگویی برای موزه‌های بعدی شد. حیاط مرکزی احاطه شده با رواق، اتاق‌های طولی که به هم باز می‌شدند (گالری) و مهم‌تر از همه اتاقی به نام Tribune. فضایی است استوانه‌ای با سقف گنبدی دارای حفره برای نورگیری، یادآور معبدهای قدیمی است. دیوارهای آن به رنگ قرمز خفه بودند؛ رنگی که از قرن هجدهم در نمایشگاه‌های نقاشی بریتانیا متداول گشت. موزه سبک رنسانس در حدود ۱۶۱۵ با ساخته شدن گالری نمایش کلکسیون معروف "مجسمه" Earl of Arunkel (که طرح آن منصوب به اینیگو جونز Inigo Jones است) به بریتانیا راه یافت.

در سده هفدهم در سال ۱۶۲۶ پاریس، شاهد گشایش موزه "تاریخ طبیعی" و بریتانیا، ناظر افتتاح "گالری دالویج" (که "سن Soane" آن را طراحی کرد) بودند. موزه "آشمولین" (Ashmolean) که در "شهر آکسفورد" به سال ۱۶۸۳ تأسیس شد، نخستین موزه‌ای است که آثار مشرق زمین را در خود جای داد.

سال ۱۷۴۶ را نقطه عطفی در تحول و تکامل موزه‌ها شناخته‌اند، زیرا که در این سال نویسنده فرانسوی "لافونت دوسن - ین" (La Fonte de Saint-Yenne) عقاید و اندیشه‌های نوینی را درباره موزه عنوان کرد. عقایدی که موجب تحرک و تسریع بنیاد گرایانه در موزه‌ها شد و چهارسال پس از لندن، به سال ۱۷۵۰ نخستین موزه واقعی جهان در قصر "لوکزامبورگ" برپا شد. موزه‌هایی چون "موزه بریتانیا" در لندن به سال ۱۷۵۳ و "موزه لوور" (Louver) در پاریس به تاریخ ۱۷۹۳ و نخستین موزه در قاره آمریکا به نام "موزه چارلستون" (Charleston) موزه شهرسن پترزبورگ (لنینگراد) روسیه به سال ۱۷۶۴ در نخستین موزه‌های جهان و قاره آسیا باید برشمرد.

در سده نوزدهم، ضمن آن که موزه‌های گذشته سیر تکاملی داشتند، کشورهای دیگر اقدام به تأسیس موزه کردند، که پیشاهنگ آن‌ها هند بود. از خصوصیت بارز موزه‌های این دوره تنوع موضوعی آن‌هاست. در این سده موزه به ایران هم راه

یافت.

تاریخچه پیدایش موزه در ایران

"ناصرالدین شاه قاجار" با مشاهده موزه‌های اروپایی در سفر سال ۱۲۵۲ ه.ش به اروپا، واژه موزه و اندیشه تأسیس آن را به همراه آورد، و نخستین موزه را در ارگ سلطنتی پایه نهاد. در باب این که نخستین موزه عمومی تهران را چه شخصی (صنیع‌الدوله و یا مرتضی قلی‌خان ممتازالملک) بنا نهاد، اختلاف نظر است. در هر صورت نخستین موزه در ایران به سال ۱۲۹۵ ه.ش، به نام "موزه ملی ایران" در یکی از اتاق‌های بزرگ عمارت قدیم وزارت معارف در قسمت شمال مدرسه دارالفنون تهران، افتتاح شد.

در سال ۱۲۹۷، دولت ایران اداره‌ای به نام "عقیقات" را در همان ساختمان "وزارت معارف" به ریاست "ایرج میرزا" شاعر، تأسیس کرد. ناتوانی پادشاهان قاجار در حفظ میراث فرهنگی و غارتگری باستان‌شناسان خارجی از یک سو و گسترش جنبش‌های ملی از سوی دیگر، باعث شد که جمعی از رجال فرهنگی، انجمن آثار ملی را در سال ۱۳۰۴ ه.ش تشکیل دهند. بر اساس ماده ۱۸ اساسنامه این انجمن، تأسیس یک موزه و کتابخانه در تهران ضروری بود. تلاش مؤسسان این انجمن، تصویب قانون حفظ آثار ملی را به دنبال داشت. سرانجام در سال ۱۳۰۶ در اجرای همین قانون، دولت تصمیم گرفت موزه‌ای را در تهران بسازد و مدیریت آن را به "اندره‌گذار" معمار فرانسوی سپرد.

این موزه به نام موزه "ایران باستان" با وسعت ۵۵۰۰ مترمربع شامل ۲۷۰۰ مترمربع زیربنا، به شکل کاخ فیروزآباد فارس به سال ۱۳۱۶ ساخته شد. این موزه در واقع، موزه مادر کشور است.

یکی دیگر از موزه‌های قدیمی ایران "موزه مردم‌شناسی" مجموعه کاخ گلستان" است. این موزه به منظور نمایش آداب و رسوم و سنن روش زندگی و نوع پوشاک مردم در نقاط مختلف ایران، در سال ۱۳۱۶ به‌وجود آمد. این موزه در سال ۱۳۴۷ به‌مکان امروزی آن "کاخ ابیض" در میدان پانزدهم خرداد منتقل شد.

موزه‌های دیگری که سال‌های بعد در تهران جهت جمع‌آوری و نمایش آثار هنری ایران به وجود آمدند، از معماری نوین پیروی می‌کردند مانند موزه هنرهای معاصر، موزه فرش، موزه آبگینه (بازسازی منزل مسکونی قوام‌السلطنه).

موزه‌های باز

موزه‌هایی که نه در یک بنای مشخص و مختص نمایش، بلکه در محدوده یک سایت تاریخی، طبیعی (جنگل، باغ، پارک و...) مستقر شده‌اند، و اشیاء آن‌ها در هوای آزاد عرضه می‌گردند. این موزه‌ها به همه رشته‌های علوم متکی هستند، ولی مسایل خاصی از حیث موزه‌شناسی و موزه‌نگاری مطرح می‌کنند. بدین سان در بین آن‌ها به موزه‌های مردم‌شناسی، موزه‌های علوم طبیعی، موزه‌های باستان‌شناسی، موزه‌های

هنری و موزه‌های تاریخ‌فنون بر می‌خوریم. در زیر به‌نمونه‌ای از موزه‌های باز اشاره می‌شود:

اکو موزه

اکوموزه، موزه‌ای است بدون دیوار که صنعت گردشگری فرهنگی - تاریخی جدیدی را برای یک ناحیه ایجاد کرده و توسعه می‌دهد. اکو موزه یک سایت طبیعی زنده است که طی آن ماهیت و هویت بارز و ارزنده یک منطقه را به‌نمایش می‌گذارد و جوامع محلی از طریق آن، میراث فرهنگی یا طبیعی خود را معرفی، تفسیر، مدیریت و حفاظت می‌کنند.

سایت موزه

سایت موزه‌ها، محوطه‌های باستانی و سایت‌های تاریخی را در بر می‌گیرند، که فصول مختلف کاوش‌های باستان‌شناسی را طی کرده‌اند. هدف این نوع موزه‌ها، معرفی برخی از آثار تاریخی است و آن چه در این رابطه با اهمیت است در درجه اول، نوع معرفی و کیفیت‌های آن و نیز ابزارهایی است که در این معرفی مورد استفاده قرار می‌گیرند و بعد از آن، دسته‌بندی آثار تاریخی، به‌ویژه آن دسته از آثاری هستند که در محدوده این طرح قرار می‌گیرند.

اساس اندیشه سایت موزه، ارتباط مستقیم بازدید کننده با بستر پیدایش و شکل‌گیری اثر است، که بازدید کننده اشیاء مکشوفه و محوطه تاریخی را توأمان با هم مورد بازدید قرار می‌دهد. در سایت موزه‌ها علاقه‌مندان علاوه بر بازدید آثار تاریخی از نزدیک، شاهد فعالیت باستان‌شناسی و عملیات

حفاظتی و مرمتی جاری در محوطه تاریخی هستند.

بدین ترتیب برداشت آن‌ها از یک سایت تاریخی به‌صورت مجرد و صرف تماشای اشیاء تاریخی نبوده و آموزشی فراگیر را برای آنان به‌دنبال خواهد داشت. امروزه در کشورهای پیشرو در عرصه‌های میراث فرهنگی و گردشگری ایجاد سایت موزه، برگسترش موزه‌های کلاسیک تقدم دارد و علت آن را در استقبال عموم و بر جای گذاشتن تأثیرات زیاد بر رشد و توسعه محوطه در کوتاه مدت می‌توان جستجو کرد.

موزه‌های سیار

موزه‌های سیار، برای پیشبرد سریع اهداف فرهنگی و به دلیل عدم امکانات موجود در مناطق و شهرهای محروم شکل می‌گیرند. این موزه‌ها فرهنگ‌های گوناگون را در مناطق در مکان‌های مختلف در معرض دید عموم می‌گذارند.

موزه‌های خیابانی

موزه‌های خیابانی، در بسیاری از میدان‌ها و معبرها، ماکت‌ها و تصاویر بزرگی از اشیاء و نقوش تزئینی، آثار تاریخی و گچبری‌ها و صحنه‌های وقایع تاریخی مشاهده می‌شود که یا در هیئت ظرف و شیء، مورد نظر بازسازی شده است و یا بر روی دیوارها و پلاک‌های برنزی و مسی تجسم یافته است. جالب‌ترین نمونه از این دست، ساخت فضاهای معماری به‌شکل تنگ‌های سفالی کتیبه‌دار در میدانی واقع در بخارا و نزدیک مسجد چهار منار است. که از فضای خالی آن‌ها به عنوان رستوران استفاده می‌شود.